

Bronisław Mikulec

Z dziejów przemysłu cukrowniczego w Polsce w latach 1919 - 1929

Rocznik Lubelski 21, 101-113

1979

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

BRONISŁAW MIKULEC

Z DZIEJÓW PRZEMYSŁU CUKROWNICZEGO W POLSCE W LATACH 1919—1929

Na południowo-wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej przed 1918 r. cukrownie znajdowały się w Przeworsku i Chodorowie¹. Ponadto Towarzystwo Akcyjne Przemysłu Cukrowniczego w Przeworsku wybudowało w 1901 r. fabrykę cukru surowego w Żuczce na Bukowinie, aby zapewnić rafinerii w Przeworsku odpowiednią ilość surowca do przerobu². W czasie działań wojennych lat 1914—1915 cukrownie te uległy zniszczeniu³. Odbudowę ze zniszczeń wojennych rozpoczęto jeszcze w czasie wojny. Galicyjsko-Bukowińskie Akcyjne Towarzystwo Przemysłu Cukrowniczego w Przeworsku w 1917 r. opracowało projekt odbudowy surowni, przewidując jednocześnie powiększenie przerobu dobowego do 12 tys. kwintali. Zamówienia na maszyny i urządzenia złożono w Zjednoczonych Fabrykach w Pradze⁴. Pierwsze ich transporty zaczęły nadchodzić już z początkiem 1918 r. Po upadku Austro-Węgier wyłoniły się duże trudności w dalszym sprowadzaniu urządzeń ze względu na ustanowienie granicy między Czechosłowacją i ziemiami dawnej Galicji. Niesprawność nowo powstałych urzędów polskich spowodowała, że punktualnie wysyłane urządzenia przez Fabrykę Maszyn w Pradze przetrzymywano miesiącami na granicy, co w dużym stopniu utrudniało prowadzenie prac przy budowie.

¹ Cukrownia w Przeworsku została wybudowana przez Galicyjskie Akcyjne Towarzystwo Przemysłu Cukrowniczego w Przeworsku w 1895 r. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Rzeszowie z siedzibą w Przemyślu (dalej: WAPP), Małopolskie Towarzystwo Cukrownicze (dalej: MTC), sygn. 51. *Księga Uchwał Rady Nadzorczej*, k. 4. — Cukrownia w Chodorowie została wybudowana w 1913 r. przez Towarzystwo Akcyjne, które powstało z inicjatywy Kazimierza de Vaux, właściciela dóbr w Chodorowie, i przy udziale finansowym Banku Przemysłowego dla Królestwa Galicji, Lodomerii i Wielkiego Księstwa Krakowskiego. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Związek Zawodowy Cukrowni (dalej: ZZC), sygn. 83.

² WAPP, MTC, sygn. 89 — *Akta dotyczące cukrowni w Żuczce na Bukowinie (budowa, urządzenie i sprzedaż 1900—1932)*.

³ W Przeworsku w czasie odwrotu wojsk rosyjskich 12 i 13 maja 1915 r. została spalona surownia i kotłownia. Od pożaru ocalały rafineria i magazyn cukru oraz budynki od strony miasta Przeworska. W tym samym roku została spalona cukrownia w Żuczce na Bukowinie. Poważnym uszkodzeniem w wyniku działań wojennych uległa również cukrownia w Chodorowie. WAPP, MTC, sygn. 144; sygn. 172 — *Kostenanschlag über Herstellung des fruheren*; sygn. 171 — *Expertize über den durch den Brand von 12 maj 1915*; sygn. 173. — *Verzeichnis der dem Kostenanschlage als integrierender 1916*; sygn. 214 — *Cukrownia Żuczka, rachunek strat wojennych za rok 1914/15*; sygn. 140 — *Akta projektowanej fuzji cukrowni Przeworsk i Chodorów 1914—1918*, k. 9.

⁴ WAPP, MTC, sygn. 144.

Trudności komunikacyjne, ograniczone możliwości zdobycia materiałów budowlanych, urządzeń i maszyn oraz inflacja utrudniały w dużym stopniu odbudowę zniszczonego przemysłu cukrowniczego ziem południowo-wschodnich. Na obszarze tym toczyły się walki polsko-ukraińskie, a następnie polsko-radzieckie, co spowodowało dalsze zniszczenie cukrowni Chodorów i utrudniło jej odbudowę⁵. Ostatecznie rozpoczęła ona produkcję dopiero w kampanii 1920/21, a cukrownia Przeworsk w kampanii 1921/22⁶. Cukrownia w Żuczce znalazła się na terenie Rumunii.

W trakcie odbudowy cukrowni unowocześniły się, dokonały niezbędnych udoskonaleń, wprowadziły nowe urządzenia i maszyny:

Cukrownia Chodorów w 1924 r. zainstalowała urządzenia do automatycznego wyładowywania buraków, przez co czas wyładowania jednego wagonu buraków zmniejszył się z 6 godzin do 10 minut. Równocześnie koszty wyładowania jednego wagonu, wynoszące w poprzednim okresie od 3 do 5 zł, zmniejszyły się do 0,5 zł⁷. Pozostałe inwestycje z 1924 r. zwiększyły sprawność cukrowni o 20 proc., suszarni wysłodków o około 50 proc., rafinerii cukru o 15 proc., jak również wpłynęły na oszczędność opału o 2 proc. (tj. 200 wagonów węgla). W omawianym roku przerobiono również tor przemysłowy, zwiększając jego możliwości odbioru do około 280 wagonów⁸.

W rafinerii w Przeworsku zainstalowano 14 kotłów parowych po 240 m² powierzchni ogrzewalnej i maszyny parowe⁹. Rafineria została przystosowana do produkcji różnych gatunków cukru rafinowanego. W 1924 r. w cukrowni Przeworsk wprowadzono instalację do suszenia wysłodków¹⁰. W następnym okresie nie notuje się większych wydatków na rozbudowę tego zakładu, gdyż w latach 1924—1925 Spółka Akcyjna w Przeworsku wszystkie swoje środki finansowe zaangażowała w budowę nowej cukrowni w Horodence. Inwestycja ta wymagała zaciągnięcia kredytów zagranicznych, w związku z tym nie inwestowano w rozbudowę fabryki w Przeworsku poza wydatkami koniecznymi do organizacji poszczególnych kampanii¹¹.

ORGANIZACJA PRZEMYSŁU CUKROWNICZEGO

Pod względem prawnym cukrownie byłej Galicji były zorganizowane na zasadzie spółek akcyjnych, a zmiany w latach 1919—1929 dotyczyły tylko zmiany nazwy w 1920 r. Galicyjsko-Bukowińskiego Akcyjnego Towarzystwa Przemysłu Cukrowniczego na Cukrownię i Rafinerię Prze-

⁵ WAPP, MTC, sygn. 175. *Akta dotyczące odbudowy cukrowni po zniszczeniach wojennych w 1914—1918*, AAN, ZCC, sygn. 83.

⁶ WAPP, MTC, sygn. 144; AAN, ZCC, sygn. 83. Odbudowa surowni w Przeworsku kosztowała 6 067 570 koron, a cukrowni w Żuczce 348 879 koron. WAPP, MTC, sygn. 41.

⁷ *Sprawozdanie z czynności Izby Handlowej i Przemysłowej we Lwowie w latach 1922—1924*, s. 150.

⁸ AAN, ZCC, sygn. 157.

⁹ WAPP, MTC, sygn. 141.

¹⁰ WAPP, MTC, sygn. 41.

¹¹ WAPP, MTC, sygn. 52, k. 149. Koszt budowy cukrowni w Horodence wynosił 6 912 000 zł, ziemia 899 000 zł.

worsk, Spółka Akcyjna w Przeworsku¹². Zmiana nazwy została wprowadzona po sprzedaniu w październiku 1920 r. cukrowni w Żuczce na Bukowinie Towarzystwu Gesellschaft Jucica Fabrika de Zahar S. A. mit dem Sitze in Czernowitz za sumę 9 mln lei¹³.

Odrębności, jakie wytworzyły się na poszczególnych ziemiach polskich w okresie zaborów, wpłynęły na powstanie skłonności separatystycznych w pierwszych latach po wojnie. One to uwarunkowały powstanie trzech odrębnych zrzeszeń, które miały reprezentować interesy przemysłu cukrowniczego poszczególnych dzielnic. Powstały w 1922 r. Związek Małopolskich Cukrowni połączył się ze Związkiem Zawodowym Cukrowni byłego Królestwa Polskiego, Wołynia i Śląska¹⁴, tworząc z pozostałymi cukrowniami Polski odrębną organizację kartelową, początkowo w formie Centralnego Biura Sprzedaży, a później Spółki Handlowej Cukrowni. Związek Przemysłu Cukrowniczego byłej Dzielnicy Pruskiej przerodził się w 1921 r. w kartel pod nazwą Związek Zachodnio-Polskiego Przemysłu Cukrowniczego¹⁵. Pomiędzy kartelami doszło w omawianym okresie do nieporozumień i konfliktów na tle walki o uzyskanie wysokich monopolistycznych zysków.

Sprzeczności, jakie wyłoniły się pomiędzy różnymi grupami cukrowni poszczególnych regionów, doprowadziły do powstania w 1922 r. Rady Naczelnej Polskiego Przemysłu Cukrowniczego¹⁶. Rada składała się z ośmiu członków, z których czterech reprezentowało Związek Zachodnio-Polskiego Przemysłu Cukrowniczego, trzech Związek Zawodowy Cukrowni i jeden Związek Małopolskich Cukrowni¹⁷. W myśl założeń układu międzyzwiązkowego zadaniem Rady Naczelnej Polskiego Przemysłu Cukrowniczego było:

- opracowanie podstaw dla przyszłej centralnej organizacji polskiego przemysłu cukrowniczego,
- reprezentowanie na zewnątrz kraju polskiego przemysłu cukrowniczego do chwili stworzenia centralnej reprezentacji,
- prowadzenie jednolitej polityki polskiego przemysłu cukrowniczego w zakresie aprowizacji kraju i wywozu cukru za granicę¹⁸.

Faktycznie zasadniczym celem Rady było zapewnienie cukrowniom poszczególnych związków maksymalnych zysków poprzez eliminowanie

¹² WAPP, MTC, sygn. 22. *Protokół zwyczajnego zgromadzenia akcjonariuszy z 10 grudnia 1920 r.*

¹³ WAPP, MTC, sygn. 89. *Akta dotyczące cukrowni w Żuczce na Bukowinie 1900—1932.*

¹⁴ AAN, ZCC, sygn. 157.

¹⁵ Związek Zawodowy Cukrowni powstał w 1906 r. W myśl statutu najważniejszym zadaniem Związku jako organizacji zawodowej było „popieranie i rozwój przemysłu cukrowniczego oraz reprezentacja i obrona interesów zarówno całego cukrownictwa, jak i poszczególnych fabryk należących do Związku”. AAN, ZCC, sygn. 1. *Statut Związku Zawodowego Cukrowni Królestwa Polskiego z 1906 r.*, s. 2.

¹⁶ AAN, ZCC, sygn. 124. *Układ międzyzwiązkowy w sprawie powołania Rady Naczelnej Polskiego Przemysłu Cukrowniczego z 8 września 1922 r.*

¹⁷ WAPP, MTC, sygn. 52, s. 118. Związek Małopolskich Cukrowni w Radzie reprezentował dr Ernest Habicht, jego zastępcą był dyrektor cukrowni w Chodorowie, Stanisław Kremer. Dr Ernest Habicht był generalnym pełnomocnikiem Ordynacji Przeworsk oraz prokurentem firmy i rafinerii spirytusu, fabryki wódek, likierów i rumu w Budach Przeworskich. WAPP, MTC, sygn. 52, s. 118.

¹⁸ AAN, ZCC, sygn. 124.

wzajemnej konkurencji oraz prowadzenie odpowiedniej polityki handlowej na rynku wewnętrznym i zagranicznym.

BAZA SUROWCOWA

Podstawowe znaczenie dla poszczególnych cukrowni miało zdobycie odpowiedniej ilości surowca do produkcji w postaci buraków cukrowych. Problem ten ze względu na fakt, że cukrownie zrzeszone w Związku Zawodowym Cukrowni nie były ściśle związane ze sferami plantatorskimi i że istniała pomiędzy nimi sprzeczność interesów, musiał być regulowany porozumieniami między Związkiem Zawodowym Cukrowni a Związkiem Stowarzyszeń Plantatorów Buraków w formie corocznie ustalonej tzw. umowy ramowej¹⁰. Umowa ta z kolei była podpisywana przez cukrownie i plantatorów.

Co roku duże trudności nastroczał problem ustalenia odpowiedniej ceny na buraki, ponieważ od chwili kontraktowania buraków do czasu sprzedaży wyprodukowanego z nich cukru upływało kilkanaście miesięcy, co przy nie ustabilizowanych warunkach gospodarczych i wahaniach wartości pieniądza nie gwarantowało pełnego zabezpieczenia interesów plantatorów. W latach 1926/27 i 1929/30 prowadzone przez wymienione związki długotrwałe pertraktacje celem ustalenia umów ramowych na dostawę buraków nie doprowadziły do ugody, w związku z tym w powyższych kampaniach ceny buraków były uzgadniane przez cukrownie bezpośrednio

Tabela 1

Obszar plantacji buraków cukrowych na ziemiach południowo-wschodnich w latach 1920/21—1929/30 w porównaniu z powierzchnią plantacji w Polsce i cukrowni Związku Zawodowego Cukrowni (w ha)

Kampania	Plantacje ziem pld.-wsch.				Plantacje kraju	
	ogółem	% obszaru lat 1911/14	% plantacji kraju	% plantacji Zw. Zaw. Cukrowni	ogółem	% obszaru lat 1911/14
1911/14	7 324	100	4,1	12,1	179 857	100
1920/21	517	7,1	0,7	2,1	68 801	38,2
1921/22	1 772	24,2	2,2	6,1	81 635	45,4
1922/23	2 483	33,3	2,3	5,2	105 587	58,7
1923/24	3 758	51,3	2,7	5,5	109 302	77,4
1924/25	5 777	78,9	3,5	6,7	166 324	92,5
1925/26	13 286	181,4	7,6	13,9	173 946	96,7
1926/27	14 023	191,0	3,8	15,4	180 454	101,0
1927/28	11 786	160,0	5,9	11,8	198 032	110,1
1928/29	19 869	271,0	8,6	16,1	230 385	128,1
1929/30	19 194	262,0	7,9	14,8	242 014	134,5

Z r ó d ł o: WAPP, MTC, sygn. 64—73, 144 i 175; AAN, ZCC, sygn. 55, 83, 157.

¹⁰ AAN, ZCC, sygn. 274. *Arbitraż w sprawach plantacyjnych.*

nio z zainteresowanymi plantatorami²⁰. Kwoty płacone przez cukrownie za buraki kształtowały się przeciętnie w gotówce 5,07 zł, wartość naturaliów w tym samym okresie wynosiła średnio 0,95 zł, łącznie za 1 q buraków w gotówce i naturaliach otrzymywał plantator przeciętnie 6,02 zł²¹.

Na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej uprawę buraków cukrowych po wojnie rozpoczęto dopiero od kampanii 1920/21, gdyż wojna przerwała te prace na okres sześciu lat. W 1920/21 powierzchnia uprawy buraków stanowiła zaledwie 7,1 proc. obszaru lat 1911/14. Małe zainteresowanie uprawą buraków cukrowych na omawianym terenie w pierwszych latach po wojnie było związane z ogólnym upadkiem kultury rolnej w wyniku zniszczeń wojennych. Zniszczony inwentarz żywy i martwy, wyjąłowiona gleba, brak nawozów naturalnych i sztucznych to główne przyczyny, które uniemożliwiały wprowadzenie uprawy buraków w posiadłościach ziemiańskich. Gospodarstwa włościan przy znacznie obniżonej wydajności z hektara były zmuszone zwiększyć ilość upraw stanowiących podstawę wyżywienia ich rodzin i nie były w związku z tym również zainteresowane uprawą buraków.

W następnych latach obserwujemy stopniowy wzrost uprawy buraków cukrowych, przy czym największy obszar osiągnęły one w kampanii 1928/29, przekraczając wskaźnik z lat 1911/14 o 171,3 proc. Duży wzrost upraw buraków cukrowych w omawianym okresie był związany z odpo-

Tabela 2

Plantacja wielkiej i małej własności w cukrowniach Przeworsk i Horodenka w latach 1921/22—1929/30

Kampania	Cukrownie			
	Przeworsk		Horodenka	
	powierzchnia plantacji wielkiej własności w morgach*	plantacje małej własności w %	powierzchnia plantacji wielkiej własności w morgach	plantacje małej własności w %
1921/22	1 154	1,8	—	—
1922/23	2 194	2,8	—	—
1923/24	3 566	7,6	—	—
1924/25	5 384	12,0	—	—
1925/26	12 142	13,0	—	—
1926/27	10 356	26,8	2992	26,8
1927/28	7 190	26,2	2676	28,3
1928/29	13 560	28,4	7742	29,9
1929/30	12 341	30,0	7913	41,2

Z r ó d ł o: WAPP, MTC, sygn. 64—73.

* 1 morga=0,56 ha.

²⁰ AAN, ZCC, sygn. 55, s. 36.

²¹ WAPP, MTC, sygn. 121, s. 244; AAN, ZCC, sygn. 55, s. 37 i 1000, sygn. 43, s. 42.

wiednio prowadzoną propagandą w tym zakresie i korzyściami, jakie niosły za sobą powyższe plantacje. Obok środków finansowych i cukru dostarczały one bowiem paszy dla hodowli w postaci liści i wysłodków.

Plantacje ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w stosunku do plantacji Związku Zawodowego Cukrowni w latach 1920/21—1924/25 stanowiły przeciętnie 5,1 proc., a w latach 1925/26—1929/30 wzrosły do 14,4 proc. W stosunku do plantacji całego kraju stanowiły one w latach 1920/21—1924/25 przeciętnie 5,1 proc., w okresie następnych pięciu lat wzrosły do 7,6 proc. Na podkreślenie zasługuje fakt, że cukrownie Związku Zawodowego Cukrowni, czyli około 2/3 liczby cukrowni w Polsce, uprawiały w okresie lat 1920/21—1929/30 przeciętnie 49 proc. plantacji buraków cukrowych kraju. Pozostałe 51 proc. przypadało na cukrownie zachodniej Polski, a więc około 1/3 liczby cukrowni kraju. Natomiast cukrownie ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej stanowiły w latach 1926/27—1929/30 około 6,3 proc. liczby przedsiębiorstw Związku Zawodowego Cukrowni i uprawiały w wymienionym okresie przeciętnie 14,6 proc. buraków.

Mały procent plantacji chłopskich w pierwszych latach po wojnie był spowodowany dużymi zniszczeniami tej grupy gospodarstw na omawianym terenie. Ze względu na wyjałowienie gleby, zniszczenie narzędzi rolniczych, jak i brak siły pociągowej chłopi nie byli w stanie podjąć uprawy buraków cukrowych. Wzrost plantacji wymienionej kategorii gospodarstw w okresie pierwszych lat po wojnie odbywał się w stosunkowo powolnym tempie. Przełomową datą w tym zakresie był rok 1926/27, w którym plantacje w gospodarstwach chłopskich osiągnęły 26 proc. ogółu plantacji ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej.

Tabela 3

Zbiory buraków cukrowych na ziemiach południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w latach 1920/21—1929/30 w porównaniu ze zbiorami całego kraju i Związku Zawodowego Cukrowni (w tonach)

Kampania	Zbiory ziem pld.-wsch.				Zbiory kraju	
	ogółem	wskaźnik	% zbiorów kraju	% zbiorów Zw. Zaw. Cukrowni	ogółem	wskaźnik
1911/14	179 045	100	4,3	8,8	4 110 674	100
1920/21	6 645	3,7	0,6	1,7	1 147 745	27,9
1921/22	21 762	12,2	2,1	6,3	1 045 550	25,4
1922/23	47 110	26,3	2,4	5,9	1 931 372	47,0
1923/24	65 163	36,4	2,5	5,6	2 555 391	62,2
1924/25	106 893	59,7	3,4	7,5	3 140 693	76,4
1925/26	236 753	132,2	6,4	13,8	3 687 845	89,7
1926/27	212 350	188,6	6,3	15,7	3 391 710	82,5
1927/28	188 707	105,4	5,2	13,0	3 592 530	87,5
1928/29	356 368	199,0	8,0	17,1	4 459 460	108,5
1929/30	327 489	91,8	6,4	13,2	5 104 568	124,2

Z danych zawartych w tabeli nr 3 wynika, że w okresie pierwszych kampanii produkcyjnych cukrowni ziem południowo-wschodnich zbiory buraków cukrowych były bardzo niskie i wynosiły w latach 1920/21—1924/25 przeciętnie 27,6 proc. zbiorów lat 1911/14. Poziom zbiorów z lat 1911/14 osiągnięto dopiero w kampanii 1925/26, kiedy to zbiory przewyższyły ów poziom o 32,2 proc. Charakterystyczny jest fakt, że zbiory buraków w latach 1928/29 wzrosły w stosunku do lat 1911/14 o 99 proc., a obszar plantacji w tym samym okresie zwiększył się o 171,3 proc. Świadczy to o wyraźnym obniżeniu się kultury rolnej i spadku wydajności buraków z hektara.

Proporcje pomiędzy obszarem a globalnymi zbiorami buraków cukrowych w całym kraju kształtowały się podobnie jak na ziemiach południowo-wschodnich. Poziom zbiorów z lat 1911/14 osiągnięto dopiero w kampanii 1928/29, czyli o dwa lata później aniżeli przy powierzchni upraw. Zbiory w 1929/30 przekroczyły poziom zbiorów z lat 1911/14 o 24 proc., powierzchnia upraw przekroczyła natomiast w tym samym okresie powierzchnię upraw z 1911/14 o 32,5 proc. Powyższe dane potwierdzają fakt, że na ziemiach południowo-wschodnich, jak i w całym kraju, wzrost ilości buraków uzyskiwano nie w wyniku intensyfikacji ich uprawy, ale poprzez stałe rozszerzanie powierzchni plantacji, co świadczyło o ekstensywnym charakterze gospodarki rolnej w Polsce tego okresu.

Porównując globalne zbiory buraków cukrowych ziem południowo-wschodnich ze zbiorami w kraju, należy stwierdzić, że udział ten w omawianym okresie systematycznie wzrastał z 0,6 proc. w kampanii 1921/22 do 8 proc. w kampanii 1928/29. W ostatnim roku omawianego okresu kształtował się na poziomie 6,4 proc.

Wydajność buraków cukrowych z 1 ha w latach 1920/21—1921/22 wynosiła 61,7 proc. wydajności z lat 1911/14. Mając na uwadze, że przeciętna

Tabela 4

Przeciętna wydajność buraków cukrowych z 1 ha w q
na ziemiach południowo-wschodnich w latach 1920/21
—1929/30

Kampania	Przeciętnie z 1 ha	Wskaźnik
1911/14	208	100
1920/21	128	61,5
1921/22	129	62,0
1922/23	205	98,5
1923/24	170	81,7
1924/25	185	88,9
1925/26	151	72,5
1926/27	151	72,5
1927/28	162	77,8
1928/29	160	76,8
1929/30	170	81,7
Przeciętnie		
w latach	162	77,4
1920/21—1929/30		

wydajność buraków z 1 ha w byłej Galicji w ostatnich latach przed wojną była mała ze względu na niekorzystne warunki klimatyczne, w związku z tym wskaźniki z lat 1920/22 należały do bardzo niskich. W okresie lat 1922/23—1928/29 wydajność ta kształtowała się przeciętnie na poziomie 81,3 proc. średniej wydajności z lat 1911/14 (zob. tabela 4).

Zniszczenia wojenne w rolnictwie i niska kultura rolna to podstawowe elementy warunkujące niską wydajność buraków cukrowych w pierwszych latach po wojnie.

Po wojnie produkcję cukru od kampanii 1920/21 jako pierwsza w południowo-wschodniej części kraju rozpoczęła cukrownia Chodorów, wytwarzając 2,9 proc. cukru produkcji całej Galicji lat 1911/14. W następnych latach produkcja cukru wzrastała stosunkowo powoli i poziom lat 1911/14 osiągnęła dopiero w kampanii 1925/26. Sytuacja ta była spowodowana przede wszystkim początkowo brakiem surowca w wyniku spadku produkcji rolnej. Należy jednak podkreślić, że mimo iż tempo przyrostu produkcji cukru na ziemiach południowo-wschodnich w pierwszych latach po wojnie było powolne, to jednak było ono szybsze aniżeli w całym kraju. Świadczy o tym fakt, że na ziemiach południowo-wschodnich poziom produkcji lat 1911/14 osiągnięto w kampanii 1925/26, a w kraju dopiero w kampanii 1928/29.

Najwyższy poziom w omawianym okresie produkcja cukru na ziemiach południowo-wschodnich osiągnęła w kampanii 1928/29, przekraczając o 118,9 proc. produkcję cukru z lat 1911/14, a udział tej części kraju w ogólnej produkcji cukru wzrósł z 0,5 proc. w kampanii 1920/21 do 7,8 proc. w kampanii 1928/29 (zob. tabela 5).

Tabela 5

Produkcja cukru na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1920/21—1928/29 (w wartości cukru białego w q)

Kampania	Cukrownie			Razem	Wskaźnik	% ogólnej produkcji cukru w Polsce
	Przeworsk	Horodenka	Chodorów			
1911/14	95 583	101 334	43 843	240 760	100	4,4
1920/21	15 584	—	7 210	7 210	2,9	0,5
1921/22	15 584	—	18 290	33 874	14,1	2,1
1922/23	33 488	—	26 695	60 183	24,9	2,2
1923/24	55 607	—	39 316	94 923	39,4	2,7
1924/25	78 944	—	73 991	152 935	63,5	3,4
1925/26	150 719	—	139 009	289 982	124,4	5,5
1926/27	120 474	35 076	166 566	322 116	137,9	6,4
1927/28	74 314	31 431	143 599	249 344	103,5	4,9
1928/29	205 736	113 350	208 162	527 248	218,9	7,8

RODZAJE PRODUKOWANEGO CUKRU

Cukrownie ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej produkowały dwa gatunki cukru: rafinadę i kryształ. Rafinadę produkowano przeważnie w postaci kostek prasowanych i kostek krystalicznych. W niewielkich ilościach produkowano również cukier w postaci głów (5 kg i 2,5 kg). Kryształ wyrabiano w trzech odmianach: gruby, średni i drobny. Dla celów gospodarczych dostarczano kryształ przemysłowy w ilościach nie przekraczających 2 proc. ogólnej produkcji cukru.

W latach 1921/22—1927/28 w ogólnej produkcji cukru na ziemiach południowo-wschodnich rafinada wynosiła średnio 99,7 proc. W kampanii 1928/29, ze względu na duży spadek konsumpcji tego gatunku cukru w kraju i zahamowanie jego eksportu, nastąpił gwałtowny spadek produkcji rafinady na rzecz kryształu do 40,1 proc. (zob. tabela 6). Udział ziem południowo-wschodnich w produkcji rafinady w Polsce wynosił przeciętnie w latach 1924/25—1928/29 — 37,5 proc.

Tabela 6

Produkcja rafinady i kryształu na ziemiach południowo-wschodnich w latach 1920/21—1928/29 (w q)

Kampania	Produkcja cukru			
	ogółem	kryształ	rafinada	
			q	% ogólnej produkcji cukru
1920/21	7 210	7 210	—	—
1921/22	33 874	18 290	15 584	60,4
1922/23	94 923	—	94 923	100,0
1923/24	152 935	—	152 935	100,0
1924/25	289 982	—	289 982	100,0
1925/26	289 982	—	289 982	100,0
1926/27	322 116	35 076	287 040	89,1
1927/28	249 344	31 431	217 913	85,8
1928/29	527 248	315 379	211 869	40,1

Z r ó d ł o: WAPP, MTC, sygn. 64—73; AAN, ZCC, sygn. 328, 311.

SIŁA ROBOCZA

Stosunki między pracownikiem stałym a pracodawcą w przemyśle cukrowniczym w Polsce okresu międzywojennego regulowały umowy zbiorowe, które były ustalane co roku pomiędzy Związkiem Zawodowym Cukrowni a Związkiem Zawodowym Pracowników Przemysłu Cukrowniczego²². Umowy te były uzgadniane drogą bezpośrednich układów, bez udziału przedstawicieli rządowych. Ustalały one warunki pracy i wyn-

²² AAN, ZCC, sygn. 328. Układ zbiorowy o pracę.

grodzienia pracowników stałych wszystkich kategorii. Pracownicy sezonowi nie byli objęci umowami zbiorowymi²³.

Robotnicy cukrowni dzielili się na trzy kategorie. Do kategorii pierwszej należeli wykwalifikowani rzemieślnicy: ślusarze, blacharze, rymarze, stolarze, kołodzieje, cieśle, murarze, samodzielni gotowacze pierwszej cukrzycy i rafinady, egzaminowani maszyniści parowozowni, samodzielni dozorczy kotłów parowych. Kategorię drugą stanowili robotnicy sprawujący dozór fachowy na tak zwanych stacjach, to jest dozorczy: dyfuzji, wyparki, saturacji błotniarek, buraczarni, wirowni, magazynów cukru, pakowni, pieca, stacji wapiennej, rozlewni, kostkarni, rafinerii, na górach cukru w rafinerii; gotowacze drugiej cukrzycy oraz majstrzy w krajalniach. Do trzeciej kategorii zaliczano woźniców, stróżów oraz wszystkich pozostałych robotników²⁴. Do grupy pracowników stałych cukrowni wchodzili również urzędnicy.

Trudności w zapewnieniu fabryce odpowiedniej liczby pracowników stałych posiadała cukrownia w Chodorowie, w związku z czym zarząd cukrowni sprowadził włościan z okolic Przeworska, których osadzano na rozparcelowanym folwarku Żyrawa (500 morgów). Za uzyskane grunta włościanie ci płacili burakami, które przez szereg lat mieli uprawiać dla cukrowni²⁵. Dzięki znajomości pracy w cukrowni stanowili oni odpowiednią siłę roboczą. Na podkreślenie zasługuje fakt, że pracownicy stali cukrowni w Przeworsku należeli do pracowników długoletnich. Wielu z nich pracowało w zakładzie od chwili jego powstania.

W pierwszych latach po wojnie praca kampanijna była prowadzona na dwie zmiany po 12 godzin, przy czym za cztery nadliczbowe godziny pracy robotnicy otrzymywali dodatkowe wynagrodzenie²⁶. Ustawa z 18 grudnia 1919 r., ograniczająca czas pracy dla robotników fabrycznych do 8 godzin dziennie, nie mogła z braku odpowiedniej ilości mieszkań przy fabryce od razu znaleźć zastosowania i dopiero po latach stopniowo była wprowadzana w życie²⁷. Do lat trzydziestych praca w cukrowniach ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej była organizowana w zależności od rodzaju wykonywanych czynności na jednej, dwóch lub trzech zmianach²⁸.

Liczba robotników zatrudnionych w okresie kampanii 1926/27—1929/30 wzrosła o 9,3 proc. Wśród pracowników mężczyźni stanowili przeciętnie 83,5 proc., przy czym największy procent kobiet notujemy w kampanii 1927/28 — 19,8 proc. Liczba zatrudnionych kobiet była różna w poszczególnych zakładach. W cukrowni Przeworsk stanowiły one średnio 17 proc. ogółu zatrudnionych, a w cukrowni Horodenka procent ten wahał się od 10 do 13²⁹.

Wśród ogółu zatrudnionych przeważali robotnicy sezonowi (zob. tabela 7). Robotnicy stali stanowili niewielki procent. W cukrowni Prze-

²³ Tamże.

²⁴ Tamże.

²⁵ AAN, ZZC, sygn. 58, s. 11.

²⁶ AAN, ZZC, sygn. 83, s. 39.

²⁷ Tamże.

²⁸ WAPP, MTC, sygn. 65, s. 7. Na trzech zmianach pracowano w surowni, rafinerii i suszarni. Na dwóch zmianach wewnątrz surowni, na jednej przy odbiorze i dostawie buraków.

²⁹ WAPP, MTC, sygn. 73.

worsk ich liczba nie przekraczała 160, a w cukrowni Horodenka w kampanii 1927/28 wynosiła 37³⁰.

Pracownicy umysłowi cukrowni dzielili się na administracyjnych i technicznych. Do grupy pierwszej należeli: prokurent (dysponent biura), buchalter prokurent (główny księgowy), magazynierzy cukru i materiałów, inspektor plantacji, likwidator, wagowy, stenotypistki, archiwista, biuraliści i pomocnicy biurowi³¹. Do grupy drugiej natomiast dyrektorzy (naczelnicy i techniczni), zarządca surowni, rafiner mechanik, chemik, zmianowi, elektrotechnik, gospodarz podwórza i pomocnik mechanika³². W cukrowni Przeworsk w ciągu roku zatrudniano od 37 do 41 pracowników umysłowych, w cukrowni Horodenka 25³³.

Wśród pracowników umysłowych pracownicy techniczni stanowili w cukrowni Horodenka 31 proc., w cukrowni Przeworsk przeciętnie 34 proc.³⁴ W okresie kampanii zatrudniano dodatkowo pracowników umysłowych sezonowych w liczbie nie przekraczającej 50 proc. ogółu tej kategorii pracowników³⁵. Na podkreślenie zasługuje fakt, że wśród pracowników umysłowych wiele było kobiet. W cukrowni Przeworsk na przykład w 1926 r. 15,5 proc.³⁶

Tabela 7

Zatrudnienie robotników sezonowych w cukrowniach ziem południowo-wschodnich w latach 1924/25—1929/30 (w zł)

Kampania	Ogółem	Kobiety	
		liczba	% ogółu pracowników
1926/27	3749	571	15,2
1927/28	3331	660	19,8
1928/29	3681	643	17,4
1929/30	4099	558	13,6

Źródło: WAPP, MTC, sygn. 64, 66, 73; AAN, ZCC, sygn. 83.

PLĄCE

Podstawową formę wynagrodzenia za pracę w cukrowniach ziem południowo-wschodnich stanowiła płaca pieniężna. Pracownicy umysłowi otrzymywali wynagrodzenie raz w miesiącu, robotnicy dwa razy: w postaci zaliczki i wyrównania. Płace robotników były zróżnicowane i uzależnione od zaszeregowania do odpowiedniej kategorii³⁷. Stosowano również

³⁰ WAPP, MTC, sygn. 65, s. 7; sygn. 68, s. 19.

³¹ AAN, ZCC, sygn. 289 — *Ankieta o uposażeniu pracowników w latach 1925/26—1927/28*; sygn. 275 — *Sprawozdanie kampanijne cukrowni*, s. 73 i 263 WAPP, MTC, sygn. 64—73.

³² WAPP, MTC, sygn. 108, s. 210—211.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże.

³⁵ WAPP, MTC, sygn. 168, s. 6; sygn. 167, s. 37.

³⁶ WAPP, MTC, sygn. 167, s. 37.

³⁷ Tamże.

odębne taryfy płac dla robotników stałych i sezonowych, kobiet i młodocianych³⁸. Spośród wymienionych grup robotników najwyższe taryfy przysługiwały robotnikom stałym poszczególnych kategorii, znacznie niższe stawki były przydzielane robotnikom sezonowym, od których jeszcze mniejsze było wynagrodzenie kobiet i młodocianych (zob. tabela 8).

Płace robotników stałych w omawianym okresie najwyższy poziom osiągnęły w roku 1929 i wynosiły dla robotników kategorii I za 8-godzinny dzień pracy 8 zł w gotówce, a łącznie ze świadczeniami w naturze 12,12 zł. Płace robotników sezonowych — mężczyzn — w latach 1924—1928 kształtowały się w granicach od 1,60 do 3,30 zł za jeden dzień pracy.

Tabela 8

Płace w cukrowniach ziem południowo-wschodnich za 8-godzinny dzień pracy w latach 1924/25—1929/30 (w zł)

Rok	Robotnicy stali			Robotnicy sezonowi	Kobiety	Młodociani
	kat. I	kat. II	kat. III			
1924	5,25	4,10	2,80	1,60—2	0,80—1,60	0,80—1,60
1925	5,53	4,13	2,98	1,80	0,80—1	0,80—1
1926	6,32	4,68	3,20	1,80	0,80—1	0,80—1
1927	7,84	5,83	4,18	2,0—5,0	1,12—2,10	0,90—1
1928	7,96	5,88	4,21	2,0	1,12—2,10	0,90—1
1929	8,0	5,90	4,25	3,50—5	2,0—3,50	1,0—1,50

Źródło: WAPP, MTC, sygn. 108, 129; AAN, ZCC, sygn. 300.

Najniżej opłacaną kategorię pracowników stanowiły kobiety, których zarobki kształtowały się prawie na poziomie robotników młodocianych. Tylko w okresie kilku lat płace kobiet były wyższe. W latach 1924—1928 kształtowały się na poziomie 0,80 i 1,60 do 2 i 3,50 zł.

Robotnicy stali obok wynagrodzenia pieniężnego otrzymywali świadczenia w naturze. Wynagrodzenie to w myśl umowy zbiorowej na kampanię 1925/26 składało się z następujących świadczeń: mieszkanie, 3 kg nafty, 300 kg węgla, 120 kg drzewa, 200 kg kartofli, 6 kg cukru, 12 cetnarów wysłodków, 60 kg słomy, 60 kg siewki i 30 prętów ziemi pod ziemniaki. Ogółem wartość miesięczna deputatu wynosiła 64,20 zł, dziennie 2,57 zł. Powyższa wartość deputatu do 1929 r. wzrosła do 4,12 zł, czyli o 60 proc. W czasie choroby wyżej wymienieni robotnicy otrzymywali pomoc lekarską.

Najwyżej płatną kategorią pracowników cukrowni stanowili pracownicy umysłowi. Wśród nich najwyższe uposażenie otrzymywali dyrektorzy i prokurenci. Pensje wymienionych urzędników oscylowały w granicach od 750 do 3000 zł³⁹. Wysokie były również pensje pracowników inżynierjno-technicznych: zarządców surowni, suszarni, rafinerii, mechaników zmianowych. Kształtowały się one w granicach od 60 do 800 zł⁴⁰. Oprócz

³⁸ AAN, ZCC, sygn. 289.

³⁹ AAN, ZCC, sygn. 289. Ankieta o uposażeniu pracowników cukrowni w kampanii 1925/26—1927/28.

⁴⁰ Tamże.

stałych pensji pracownicy umysłowi otrzymywali jeszcze premie, które w cukrowni Przeworsk w kampanii 1926/27 wyniosły łącznie dla wymienionej kategorii pracowników 40 000 zł.

Najniżej uposażoną grupą pracowników umysłowych byli praktykanci i pomocnicy biurowi, których płace wynosiły od 90 do 120 zł⁴¹.

Oprócz wynagrodzenia pieniężnego pracownicy umysłowi otrzymywali świadczenia w naturze. Urzędnik żonaty otrzymywał rocznie w kampanii 1927/28 — 180 kg cukru, 300 kg kartofli, 1460 litrów mleka, mieszkanie, opał, oświetlenie; kawaler — 90 kg cukru, 60 kg kartofli, 365 litrów mleka, mieszkanie, opał, oświetlenie⁴².

Przemysł cukrowniczy ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w pierwszych latach po wojnie znajdował się w szczególnie trudnych warunkach. Obok konieczności odbudowy zakładów, ze zniszczeń, braku kapitałów inwestycyjnych i obrotowych, odczuwał również brak surowca. Zniszczenie w czasie wojny inwentarza żywego i martwego, jak również wyraźne obniżenie się kultury rolnej na omawianym terenie spowodowały znaczne zmniejszenie się plantacji buraków cukrowych oraz duży spadek wydajności z hektara. W latach 1920/21 powierzchnia uprawy buraków stanowiła 7 proc. powierzchni ostatnich lat przed wojną, wydajność z ha spadła o 48,9 proc. Powierzchnię upraw z lat 1911—1914 osiągnięto dopiero w kampanii 1925/26, przekraczając ją równocześnie o 81,4 proc.

Odrębności, jakie wytworzyły się na poszczególnych ziemiach polskich w okresie zaborów, spowodowały duże skłonności separatystyczne w pierwszych latach po wojnie. One tu uwarunkowały powstanie trzech odrębnych zrzeszeń o charakterze zawodowym, które miały reprezentować interesy przemysłu cukrowniczego odpowiednich dzielnic. W ramach powyższych zrzeszeń powstały dwa kartele, z których jeden podporządkował zakłady byłego zaboru pruskiego, a drugi Królestwa i Galicji. Pomiedzy powyższymi kartelami dochodziło często do nieporozumień i konfliktów na tle walki o wysokie monopolistyczne zyski. Ustalenia tych karteli w ramach Rady Naczelnej Polskiego Przemysłu Cukrowniczego regulowały w omawianym okresie całokształt polityki przemysłu cukrowniczego w Polsce, a ustawy państwowe potwierdzały tylko powyższe porozumienia.

Okres odbudowy ze zniszczeń wojennych zakończył się na kampanii 1925/26, kiedy to przemysł cukrowniczy ziem południowo-wschodnich osiągnął poziom produkcji lat 1911/14, przekraczając go równocześnie o 24,4 proc. W następnych latach produkcja stopniowo wzrastała i swój najwyższy poziom osiągnęła w kampanii 1928/29, gdy tymczasem produkcja krajowa dopiero w kampanii 1929/30.

Na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej wytwarzano przeciętnie w latach 1920/21—1928/29 — 10 proc. ogólnej produkcji buraków cukrowych w Polsce, 4 proc. cukru oraz 37,5 proc. rafinady. (W latach 1921/22—1927/28 w ogólnej produkcji cukru na wymienionym terenie rafinada — najwyższy gatunek cukru — stanowiła przeciętnie 99,7 proc. Spadek jej produkcji nastąpił dopiero w okresie kryzysu). Najwyższy udział ziem południowo-wschodnich w ogólnej produkcji cukru w Polsce przypada na kampanię 1928/29. Wnosił on 7,8 proc.

⁴¹ AAN, ZZC, sygn. 289.

⁴² Tamże.